

ZAGONETKA POPA DUKLJANINA

Odavno su se učenjaci interesirali za ljetopisca Popa Dukljanina, o kome se znalo samo ono što se moglo zaključiti iz njegova djela, a to je vrlo malo ili gotovo ništa. Nastojanje da se utvrdi tko je autor *Ljetopisa* otežano je time što do nas nije došao ni jedan njegov originalni rukopis nego samo jedan mnogo kasniji prijepis na latinskom i jedan prijevod s drugog predložka na talijanski jezik. Po latinskom prijepisu originala može se zaključiti da je autor toga djela bio svećenik u barskoj nadbiskupiji i da je svoj spis pisao i komponirao pod snažnim utjecajem benediktinske škole, kojoj se središte nalazilo u Montekasimu u Italiji. Na području tadašnje Dukljanske države (Kraljevstva Slavena) nalazilo se u Dukljaninovo vrijeme, naročito u primorskom pojasu samo između Cetine i Bojane, više od dvadeset benediktinskih samostana, koji su po svom ustrojstvu imali i škole za duhovni i svjetovni odgoj mladeži. Kao domaći sin Pop Dukljanin je svakako u nekom od tih samostana stekao svoje obrazovanje i bio zaređen za svećenika. Na njegovo benediktinsko obrazovanje upućuje i literatura kojom se služio, a koja je svakako nastala u benediktinskim skriptorijima na Dukljansko-dalmatinskom primorju ili je tamo bila donesena iz centra Italije.

To je uglavnom sve što se o njegovoj osobi kao autora ovoga spisa može zaključiti iz samog njegova djela, koje je nastalo oko sredine XII stoljeća u gradu Baru.

Nema sumnje, kad bi se moglo utvrditi tko je pisao *Ljetopis* Popa Dukljanina, bilo bi u znatnoj mjeri olakšano njegovo tumačenje i pravilno razumijevanje, pa su neki učenjaci pokušavali da u taj problem unesu što više svjetlosti i da se što više približe njegovu rješenju. U tom nahođu nastojanju izneseno je više pretpostavki, od kojih ćemo mi ovdje spomenuti samo jednu.

Vjekoslav Klaić je prvi put iznio kao svoju pretpostavku misao da bi mogao biti autor ili nastavljatelj *Ljetopisa* Popa Dukljanina barski nadbiskup Grgur,¹ za kojega se govori da se bavio i pisanjem crkvene historije.² Milorad Medini međutim pretpostavlja da je *Ljetopis* počeo pisati neki benediktinac u barskoj nadbiskupiji, a da ga je neki drugi

¹ *Znameniti i zaslužni Hrvati*. Zagreb 1925. Str. 97.

² Ivan Ostojić nalazi za to potvrdu u Grgurevim riječima, kojima priznaje splitskom nadbiskupu, da je *ex antiquis rescriptis et monumentis... et diversis aliis coniecturis veritatem perpendens* došao do uvjerenja da je Splitska crkva imala primat nad čitavom Dalmacijom pa i nad njegovom nadbiskupijom (*Benediktinci u Hrvatskoj I*, Split 1963. Str. 166).

svećenik nastavio i dovršio.³ Te slutnje i pretpostavke prihvaća i akademik Đorđe Sp. Radojičić kao vjerojatne.⁴

Barski nadbiskup Grgur bio je iz zadarske plemićke obitelji Grisono. Postavljen je bio na stolicu barskog nadbiskupa po zauzimanju splitskog nadbiskupa Rainerija. Kao uzvrat za to zauzimanje Grgur je u vrijeme propadanja Dukljanske države i povećane opasnosti po katolicizam Barske crkve, vjerojatno i iz političkih motiva, priznao primat splitskog nadbiskupa. Jedna od tri njegove sačuvane poslanice (nedatirana) sadrži i žalbu papinskom legatu Gvalteriju na raškog velikog župana Stefana Nemanju, po čijoj naredbi je bio građanima Bara naložen neki namet. Ovo pismo — kako kaže K. Jireček — pisano je u vrijeme kada je grad Bar bio jako pritisnut od strane raškog velikog župana. U njemu se kaže da je Nemanja »prošle godine« primorao grad da mu obeća 800 perpera, pa kako građani sada to ne mogu platiti, jer im je zemlja opustošena, veliki župan ponovno žestoko prijeti. Spominje se da se od kneza Mihaila, posljednjeg dukljanskog vladara (vazala Bizanta), ne može nadati pomoći »jer su ga pritisnuli njegovi stričevi«, a pod »stričevima« se misli na Nemanju i na njegovu braću, koji su baš tada osvajali posljednje ostatke nekadašnjeg Dukljanskog kraljevstva kao zemlje podložne bizantinskoj vlasti.⁵

U prilog ovim pretpostavkama u pogledu nadbiskupa Grgura govori činjenica da je *Ljetopis* bio raširen u Dalmaciji (izvan područja države Nemanjića) i da je tamo nađen prijepis jednog originala kojim se autor služio (*Hrvatska kronika*) te da je prepisivan i preveden u Dalmaciji i da je otud jedan primjerak prijepisa na latinskom jeziku i jedan prijepis *Hrvatske kronike* u XVII stoljeću dospio u Vatikan.

No u novije vrijeme u znanosti su prevladavala druga mišljenja o osobi autora *Ljetopisa*. Došlo se do zaključka da je on bio barski Roman i svećenik barske nadbiskupije, što doduše ne isključuje neki utjecaj nadbiskupa Grgura na pisanje i na rasprostranjenje ovog spisa.

Premda je samo djelo izdavano na više jezika i desetak puta, interesiranje učenjaka za nj ne jenjava — naprotiv, ono sve više raste i u nas i u inozemstvu. Priređivač najnovijeg izdanja jednostavno se čudi »što kod nekih naših historičara, ne da opada, već raste interes za ovaj spis, a naročito zbog našeg iznenađenja kad se poslije ne tako davnog Šišićevog izdanja pojavilo 1950. godine novo Mošinovo izdanje *Ljetopisa*«⁶

Kako se ovo izdanje pojavljuje u autorovoj domovini prvi put, želimo da o njemu ukratko progovorimo koju riječ bez namjere da do kraja iscrpimo problematiku, koju je načeio njegov priređivač.⁷

³ Kako je postao *Ljetopis Popa Dukljanina*? (Rad JAZU 223, str. 155—156; Ostojić, nav. dj. 166).

⁴ *Un poème épique yougoslave du XIe siècle: Les «gesta» ou exploits de Vladimir, prince de Dioclée* (Byzantion. T. XXXV. Bruxelles 1965. Page 529, note 1).

⁵ K. Jireček: *Istorija Srba I*. Beograd 1952. Str. 153.

⁶ *Ljetopis Popa Dukljanina*. Latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i »Hrvatska kronika«. Matica Hrvatska, Zagreb 1950. Priredio, napisao uvod i komentare dr Vladimir Mošin. Hrvatski prijevod latinske redakcije Stjepan Mencinger i Vjekoslav Stefančić.

⁷ *Ljetopis Popa Dukljanina*. Biblioteka »Luča« 19. Izd. Grafički zavod, Titograd 1967 (?). Uvod, prevod i komentare dr Slavko Mijušković.

Srpski znanstveni radnik, direktor Kotorskog arhiva, dr Slavko Mijušković, preveo je s latinskog *Ljetopis Popa Dukljanina* na naš jezik. Svoje prijevodu dodao je 120 stranica uvoda ili predgovora, a gotovo isto toliko stranica svojih komentara uz prijevod. Ovaj je prijevod napravio prema vatikanskom prijepisu, pa donosi u knjizi i faksimil čitava tog rukopisa. Knjiga je izašla u jednoj seriji izdanja crnogorskih pisaca u Titogradu kao beletrističko djelo. Po tome je ovo prvo izdanje, koje je izašlo u domovini Popa Dukljanina. Fotokopija rukopisa s kojega je prijevod napravljen (str. 123—169) donesena je u tako smanjenom formatu i lošoj reprodukciji da nije uporabljiva za znanstvene svrhe (od folio formata reprodukcija je smanjena na format 10x14 cm). No za to se priređivaču ne može zamjeriti što nakladnik nije imao vještijih cinkografa da izrade čitljivije reprodukcije fotosnimaka vatikanskog rukopisa.

Mi ovdje ne kanimo ulaziti u ocjenu točnosti prijevoda rukopisa; to ostavljamo stručnim latinistima, a osvrćemo se samo na sadržaj predgovora (uvoda) i komentara, koje je napisao priređivač. Naravno, tu se zadržavamo na najkrupnijim pitanjima, a sve što je u zavisnosti od rješenja ovih pitanja izostavljamo, jer ne želimo da naša recenzija bude opširnija od recenziranog teksta. Čak o nekim bitnim tvrdnjama dra Mijuškovića ne želimo ovdje raspravljati da nam se ne bi predbacilo šovinističko tretiranje problema kao što je to obično kad se pobijaju nečija šovinistička zastranjivanja. Ali odmah odajemo priznanje dru Mijuškoviću za to što se on nije ni u najmanjoj mjeri ispoljio kao crnogorski ili hrvatski šovinst. Njegova je namjera, kako se vidi iz čitavanja teksta, da utvrdi da *Ljetopis Popa Dukljanina* nije djelo ni crnogorske ni hrvatske kulturne prošlosti. I on čini silne napore da tu tvrdnju učini vjerojatnom neupućenim čitaocima. Ne preza ni od najprovidnijih izvrtanja činjenica samo da bi postigao taj cilj.

Pod cijenu autoriteta objektivnog znanstvenog radnika i pod cijenu nacionalne nepristranosti dr Mijušković je upotrijebio sva moguća znanstvena i neznanstvena sredstva, pa čak i neke pristrane pretpostavke, da bi dokazao da *Ljetopis Popa Dukljanina* nije historijsko vrelo, nego tek zabavno književno štivo, onakvo kakva su i druga štiva objavljena u istom kolu biblioteke »L u č a«. Da bi izvršio tu zadaću, dr Mijušković je vješto izbjegao razmatranje novijih rezultata ispitivanja *Ljetopisa*, pa se našao u čudnoj situaciji, u kojoj mjesto dokazivanja mora negirati, a to je najlakša metoda »znanstvenog« rada. Za svoju osnovnu tezu, da *Ljetopis* nije historijsko vrelo nego beletrističko, zabavno štivo, legenda, bajka ili nešto slično, on ne crpe dokaze iz samog teksta *Ljetopisa*, nego iz mišljenja starijih (prije 1928) pisaca, koji su pisali o njemu, a koji ni sami nisu svoje mišljenje zasnivali na dokazima opljenim iz samog *Ljetopisa*.

Istina, alko se stavimo na stajalište da u književnost spadaju svi spisi, koji su nastali na početku prvih pokušaja opširnijeg pismenog izražavanja na našem tlu, te da se mogu podvesti pod opći pojam o knji-

ževnosti, bez obzira na svoju svrhu i sadržaj, onda se i *Ljetopis* Popa Dukljanina može smatrati književnim djelom (premda nije beletrističko u suvremenom smislu). U takvom slučaju treba u ovu vrstu književnosti u najširem smislu uvrstiti ne samo *Ljetopis* Popa Dukljanina nego i *Cetinjski hrisovulj, Istoriju o Čornoj Gori* vladike Vasilija Petrovića Njegoša i odlomke za *Povijest Crne Gore* (upotpunjene tekstovima, koje je prvi izdavač izostavio) Petra I Petrovića Njegoša.

Napori dra Mijuškovića da *Ljetopis* prenese u okvire beletristike imaju nesumnjivo dvije glavne tendencije: (1) da ga otrgne iz ruku učenjaka, koji se njime služe kao povijesnim vrelom, i (2) da udovolji zahtjevu nakladnika, koji u svojoj biblioteci izdaje tobože samo beletristička djela crnogorskih autora. Ali mu ti nemali naponi nisu donijeli nikakva pozitivnog ploda. Kao što i sam priznaje, interesiranje učenjaka za *Ljetopis* raste iz dana u dan i njegovo pretresanje donosi svaki put po neki novi plod ili doprinos historiji. S druge strane, unatoč svim uloženim naporima dra Mijuškovića neće se naći ni jedan čovjek, koji će mu povjerovati da je *Ljetopis* beletrističko djelo i da je napisan radi obične razonode (poput bajke) svojih čitalaca.

Alko je nakladnik već htio izdati prvi »originalni« spis, koji je nastao na području današnje Crne Gore još prije svih originalnih spisa slavenskih naroda, onda su mu savjetnici morali reći da izda u prvom redu i prije drugih spis, koji je Pop Dukljanin s našeg jezika preveo i uvrstio u svoje djelo, a to je *Hrvatska kronika*, napisana i umnožena na našem jeziku na tlu nekadašnjeg Kraljevstva Slavena. Ovakvo, mjesto da tu *Kroniku* dobijemo prema najstarijem sačuvanom prijepisu na našem jeziku, mi je dobivamo u prijevodu s latinskog jezika, na koji ju je preveo Pop Dukljanin učinivši pri tome u njoj neke promjene i dopune prema drugim vrelima.

Ljetopis Popa Dukljanina govori u cijelosti o staroj prošlosti Crne Gore, Hercegovine i Hrvatske; to je za sada najstarije djelo njihove zajedničke književnosti stvoreno na obalama Jadranskog mora i sačuvano samo u kasnijem prijepisu na latinskom jeziku. Povodom 800-godišnjice ovog *Ljetopisa* (1149—1949) izdala je Matica Hrvatska u Zagrebu u priredbi dra Vladimira Mošina njegov latinski tekst, *Hrvatsku kroniku* i prijevod latinskog teksta na naš jezik (od Stjepana Mencingerera i Vjekoslava Štefanića). Svi ti tekstovi rađeni su prema izdanju, koje je za Srpsku kraljevsku akademiju nauka priredio dr Ferdo Šišić (1928).⁸ Šišić je pored *Hrvatske kronike* prema sačuvanom prijepisu Jerolima Čalelića i latinskog teksta *Ljetopisa* u svoje izdanje uvrstio još i talijanski prijevod Mavra Orbinija, rađen prema nekom izgubljenom prijepisu originala, i latinski prijevod *Hrvatske kronike* od Marika Marulića, rađen prema prijepisu Dmiina Papalića. Osim toga, Šišić je uz spomenute tekstove objavio i »Pripomenak« Ivana Črnčića o *Ljetopisu* i svoje opsežne komentare i studije. Rezultatima istraživanja dra Šišića i drugih

⁸ *Ljetopis Popa Dukljanina*. Uredio Ferdo Šišić. Posebna izdanja SKA, knj. LXVII. Beograd—Zagreb 1928.

učenjalka koristio se dr Mošin pri pisanju opsežnog predgovora svog izdanja i komentara uz objavljene tekstove.⁹

Glavne domaće i strane učenjalke, koji su prije 1928. proučavali *Ljetopis* i pisali o njemu, citirao je Šišić u svom izdanju te se osvrnuo na rezultate njihova istraživanja. Ali tek poslije 1928. naročito je u povjesničara naših naroda porastao interes za Dukljaninov *Ljetopis* te je svaki na svoj način iz njega crpio one podatke, koji su mu bili potrebni za studij povijesti Crnogoraca i Hrvata (dr Nikola Radojčić, B. Radojković, dr D. Mandić, dr S. K. Sakač, dr Milan Šufflay, dr Vladimir Čorović, dr Jovan Kovačević, dr Sima Ćirković i dr.).

Dr Mijušković mnogo polaze na svoje »otkriće« da Ferdo Šišić svoje izdanje *Ljetopisa* nije radio prema vatikanskom rukopisu, jedinom danas poznatom prijepisu *Ljetopisa*, pa je uslijed toga iznio mnoge netočnosti i promjene, kojih nema u tom rukopisu. Da to i dokáže, on je fotokopirao čitav rukopis i reprodukcije uvrstio u svoju knjigu. Međutim, ovdje se ne radi ni o kakvom otkriću dra Mijuškovića, pa je radi dokazivanja tvrdnje da Šišić nije svoje izdanje radio prema vatikanskom rukopisu (iako tvrdi da jest) bilo nepotrebno donositi fotokopije čitava rukopisa. Pet godina prije dra Mijuškovića, 1963, dr Mandić je objavio svoju konstataciju da je »manjak Šišićeva izdanja, što ono nije rađeno izravno po vatikanskom rukopisu, nego na osnovu predašnjih izdanja, Lučićeva i Črnčićeva«. Uz tu konstataciju ide bilješka u kojoj se kaže: »Iako Šišić tvrdi: „Držao sam se verno pomenutog rukopisa“, njegove bilješke uz latinski tekst dokazuju, da on nije izravno radio po vatikanskom rukopisu. U tim bilješkama on više puta tvrdi, da se nešto nalazi u vatikanskom rukopisu, što tu ne postoji. Usto on ne jednom navodi kao Lučićevu preinaku ili umetak ono, što se stvarno nalazi u samom vatikanskom rukopisu.«¹⁰ Prema tome je jasno kako je prvi otkrio i znanstvenoj javnosti saopćio da Šišić nije svoje tekstove priređivao izravno prema vatikanskom rukopisu.

Alko se već navode rezultati istraživanja i mišljenja autora o jednom starom historijskom vrelu, onda izbor tih navoda treba vršiti objektivno i reći svaki put da li se citirano mišljenje usvaja ili odbacuje. Dr Mijušković je postupio drukčije. On je jednostavno iscitirao one pisce, koje je citirao Šišić u svome djelu (od str. 30. do 47), ali pri tome nije pogledao ni jedno od citiranih djela, pa se pri njihovu navođenju redovito poziva na Šišića i ograničava se na njegove citate. Od autora, koji su bili potaknuti Šišićevim radom da iznesu svoj sud o djelu Popa Dukljanina, dr Mijušković navodi samo srpskog povjesničara dra Nikolu Radojčića, svakako samo radi toga da njegovim mišljenjem opet povrgne Dukljaninovo pričanje ili da mu dade sasvim drugačiji smisao.¹¹ Naravno, on neće da zna za druge autore koji su poslije Šišića pisali o *Ljetopisu*, a to su pored već gore spomenutih dr Jože Rus, dr Ljudmil Haupt-

⁹ Usp. bilješku 6.

¹⁰ *Kraljevstvo Hrvata i Ljetopis Popa Dukljanina* (Rasprave i prilozi. Rim 1963. Str. 445).

¹¹ Nikola Radojčić: *Šišić F., Ljetopis Popa Dukljanina* (Slavia. Ročnik VIII. Praha 1929—1930) i: Nikola Radojčić: *Kako su nazivali Srbe i Hrvate vizantijski historičari XI i XII veka* (Jovan Skutlića, Nikefor Vrieniye i Jovan Zonara? (Glasnik Skopskog naučnog društva, 2/1926, 1—13).

mann, dr Niko Županić i drugi. Njihovi rezultati proučavanja *Ljetopisa* njemu »ne idu u račun«. Izuzetak čini dr Milorad Medini, kojega dr Mijušković spominje na mnogo mjesta, naravno, pobijajući njegove zaključke i mišljenja o *Ljetopisu* i o Popu Dukljaninu.¹² Premda se Medinijevi zaključci ne zasnivaju samo na jeziku vatikanskog prijepisa *Ljetopisa*, dr Mijušković (uostalom, kao i Stanojević i Radojčić) uzima jedan prijepis *Ljetopisa* iz XVII stoljeća kao da je original te na temelju razlika između tog »originala« i Šišićeva štampanog teksta pobija Medinijeve zaključke (jer je Medini radio svoje rasprave na osnovu Šišićeva štampanog teksta).

Premda sam dr Mijušković vrlo dobro zna da pred sobom nema originalni rukopis Popa Dukljanina, nego samo jedan od njegovih nekoliko stoljeća poslije napravljenih prijepisa, on ipak za svako slovo, za svaku prepisivačku pogrešku i ispravak, za svaku nejasnoću i zbrku, za svaki nedostatak i propust i za sve stilске i jezične mane i neuglađenosti krivi — Popa Dukljanina. On ga krivi kao autora, a ne kao prevodioca makar zna iz samog predgovora ovome rukopisu u čemu se sastoji »autorstvo« Popa Dukljanina i koliko je on autor, a koliko pak prevodilac nekog rukopisa sa slavenskog jezika na latinski. Ovdje je Pop Dukljanin kriv za sve što je vidio, čuo, saznao i preveo iz drugih knjiga, kriv je za greške svojih kasnijih prepisivača, za njihove glose i popravke, za njihove nejasnoće i izostavljanja, kriv je — jednostavno za sve što ne razumije ili hoće da krivo protumači dr Mijušković. I za to ga treba izbaciti iz okvira povijesti i ubaciti u dječju zabavnu beletristiku. . .

O etničkoj pripadnosti pisca *Ljetopisa* dr Mijušković bez ikakve rezerve tvrdi (poput dra Šišića) da se »može sa sigurnošću reći da je bio Slaven (»odnosno Srbin iz Zete«) i svešteno lice«, zatim da je »osim srpskog i latinskog jezika poznavao i grčki«. Nema sumnje, Pop Dukljanin je razumio hrvatski jezik s kojega je prevodio, a latinski je i pisao. No, da je bio Slaven — to već nije vjerojatno. Dukljanin govori o Hrvatima (Sclavi), ali ih ne smatra svojim, jer za njih kaže »oni«, »njihov«, a ne »mi«, »naši«. U V poglavlju on izričito kaže da je latinski jezik njegov materinski jezik (»quod in lingua nostra resonat „imperator“«). Prema tome, pisac *Ljetopisa* bio je barski Roman, a nipošto Slaven, ali dr Mijušković i u ovom posljednjem navedenom primjeru nalazi »nepobitni dokaz« da je Dukljanin bio Slaven, odnosno Srbin iz Zete.

Za dokaz tvrdnje da je Pop Dukljanin bio dukljanski Roman dr Mandić navodi ovaj razlog: *Hrvatska kronika* u poglavlju 6. do 9. iznosi pogreške starih kršćana Latina u hrvatskim zemljama, njihovo tajenje kršćanske vjere i otpad od nje. O tim krupnim slabostima kršćana Latina Pop Dukljanin uopće ne govori ili to pak preinačuje tako da se romanskim kršćanima nema što prigovoriti, nego, naprotiv, da bi ih trebalo pohvaliti. Uspoređujući VII poglavlje *Hrvatske kronike* sa VII, VIII i IX poglavljem *Ljetopisa*, dr Mandić zaključuje da ni pisac *Kronike* nije bio neprijateljski raspoložen prema starijim romanskim kršćanima,

¹² Vidi bilješku 3.

ali unatoč tome ističe slabosti nekih i njihov otpad od kršćanske vjere. Pop Dukljanin je pak tako prestilizirao odgovarajuća mjesta da se nikome od starih Romana nema što prigovoriti; čak im njihovo držanje služi za pohvalu. Da je Pop Dukljanin prije pisanja svog djela poznavao *Kroniku*, on sâm očituje kad kaže da prelazi preko neugodnih događaja, jer mu se žuri da stigne do boljih i ugodnijih događaja i stvari. On je čak prešutio ili preinačio za Romane neugodne činjenice. U tome se nalazi jedan od dokaza njegova romanstva.¹³

Hrvati su primili (bar dobrim dijelom) kršćanstvo svršetkom prve polovice VII stoljeća preko prvog splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina, koji je bio među Hrvate poslan iz Rima. O tome je bila živa narodna predaja sve do XIII stoljeća i dalje. Međutim, i u *Kronici* i u *Ljetopisu* pokrštenje Hrvata pripisuje se Konstantinu-Ćirilju, apostolu Slavena iz druge polovice IX stoljeća. Kad bi ovaj opis pokrštenja Hrvata poticao izravno od Popa Dukljanina, on kao Roman nesumnjivo bi ga pripisao (prema narodnoj predaji) Ivanu Ravenjaninu iz VII stoljeća, a ne solunskoj braći (iako je i to djelomično točno, ali samo za Hrvate u Slavoniji). *Kroniku* je pisao Hrvat glagoljaš služeći se pri tome *Žitijem* solunske braće, a Pop Dukljanin je to samo preveo i uvrstio u svoj *Ljetopis*.¹⁴

Jedan svećenik romanskog podrijetla ne bi nikad govorio s onakvim poštovanjem o sv. Konstantinu-Ćirilju, o popovima glagoljašima i o »knjizi hrvatskoj«, odnosno o staroslavenskoj službi Božjoj, koju je ustanovio sv. Konstantin-Ćiril, jer su svi romanski Latini od Istre do Albanije s negodovanjem osuđivali i omalovažavali začetnike ovoga bogoslužja. Sjetimo se samo borbe koja je vođena za njegovo održanje, odnosno za njegovu zabranu! Pop Dukljanin je preveo sve o pokrštenju Hrvata i o staroslavenskom bogoslužju, pa otud i naziva sv. Konstantina-Ćirila »mužem presvetim«.

U predgovoru *Ljetopisa* Pop Dukljanin izričito kaže da su ga njegovi barski sugrađani zamolili da prevede s hrvatskog jezika na latinski knjižicu o Gotima, koja se latinski zove *Regnum Sclavorum*. Pisac kaže na istome mjestu da se iz bratske ljubavi odlučio udovoljiti toj molbi. Udovoljavajući joj, on je najprije preveo, odnosno donekle preradio *Hrvatsku kroniku*, o kojoj su barski građani nesumnjivo znali. Dr Šišić je iznio nevjerojatnu pretpostavku, da je Pop Dukljanin u mladosti napisao svoje djelo na hrvatskom, pa ga u starosti, na molbu barskih građana, preveo na latinski. Za takav zaključak nema osnove. U predgovoru Pop Dukljanin govori o tuđem tekstu, a za druge dijelove trudi se dokazati da su istiniti, da je u njima sve izneseno istinito, jer je on sve to čuo pripovijedati od istinoljubivih ljudi, »naših očeva i nekadanjih staraca«. Ovo dokazivanje moglo bi se odnositi samo na onaj dio *Ljetopisa* od 24. poglavlja pa do kraja, odnosno do pričanja o kralju Ivanu Vladimiru.

Postanak *Ljetopisa* Popa Dukljanina dr Mijušković datira sa: »Druga polovina XIV — sredina XV vijeka«, pa dalje kaže: »U tim krajnjim

¹³ Mandić, 451.

¹⁴ Ibidem, 451—452.

granicama mi bismo bili skloni da pretpostavimo nastanak *Ljetopisa* negdje u vrijeme najveće moći Balšića, ikada su ambicije ove dinastije smjerale ne samo uspostavljanju punog gospodstva u granicama stare Duklje, već i dalje. U to vrijeme je nastanak *Ljetopisa*, sa evociranjem slave i moći propalog »Kraljevstva Slavena«, mogao imati i političkog opravdanja; zaista je njegovo stvaranje i prevođenje moglo biti zagovaranom od barskog patricijata, koji je svoj najveći uspon, kao i kotorski, doživio za vrijeme Dušanovog carstva.« Ovdje treba imati u vidu propise *Zakonika cara Dušana* o »latinskoj jeresi« (katoličanstvu) u članovima 6, 7. i 8, pa da se opazi besmislica o »najvećem usponu« Katoličke crkve i njezinih vjernika u Dušanovu carstvu.¹⁵ Najzad, valja imati u vidu da nekog naročito »najvećeg uspona« Balšića uopće nije bilo iako su oni na razvalinama feudalnog srpskog carstva vodili žestoku borbu za afirmaciju svoje države u Zeti (nekadanjoj Duklji). Dr Mijušković nije imao u vidu ni jednu od ovih činjenica kad je pisao navedeni tekst.

Ovakvo zaključivanje, kad bi ga netko mogao prihvatiti, značilo bi senzacionalan preokret u proučavanju *Ljetopisa* Popa Dukljanina. *Ljetopis* je posve prožet hrvatskim duhom i u njemu se čitava Duklja sa susjednim oblastima i zemljama naziva Crvena (Južna) Hrvatska. U toj državi su od starine vladali hrvatski vladari kako navodi *Ljetopis*. U vrijeme Balšića postojala je u Duklji razvijena i svježa hrvatska svijest o prošlosti. Svi spisi i druga vrela od prije postanka *Ljetopisa* nastali su ne prema *Ljetopisu*, kako hoće dr Šišić, nego na osnovu drugih vrela, dokaza i sjećanja potvrđujući sve ono što je poslije u *Ljetopisu* rečeno. Pri izboru općehrvatskog kralja sudjeluje, osim ostalih, ban Albanije (koja je djelomično spadala u Crvenu Hrvatsku). U Dukljanskoj državi nije poznat nikakav drugi narod osim slavenskog (hrvatskog). Dr Mijušković ističe, da nije uvjeren u gotovo potpunu odsutnost Dukljaninovih pisanih izvora, već naprotiv da je pisao uglavnom na osnovu onoga što je slušao i izmišljao, »mogli bismo sa više uspjeha nego Šišić dokazivati da su navedeni tobožnji komisnici Dukljanina bili od njega korišćeni«. To sve slijedi iz zaključka dra Mijuškovića o vremenu postanka *Ljetopisa* Popa Dukljanina.

Međutim, sudeći po sadržaju samog *Ljetopisa* učenjaci zaključuju da je on napisan između god. 1149. i 1153, dakle, oko sredine XII stoljeća. Autorova nam je biografija potpuno nepoznata kao i original njegova rukopisa. O njemu i njegovu postanku možemo suditi samo po onome što je u njemu samome napisano. To je jedino vrelo za određivanje datuma njegova postanka, a sve ostalo prazna su nagađanja i izmišljanja zasnovana na njegovim kasnijim prijepisima s popravcima i dopunama. Glavni njegov dio, onaj prevedeni s hrvatskog jezika (*Kraljevstvo Slavena*), *Hrvatska kronika*, starijeg je datuma postanka. Ona je napisana u samoj Duklji poslije 1074, kada se kralj Mihajlo osamostalio, i 1077, kada je od pape priznat za kralja, i prije sredine 1081, kada je umro.¹⁶ Naime, tada su napisana njezina poglavlja 1 — 24, koja se odnose

¹⁵ Usp. *Zakonik cara Stefana Dušana*. 1349. i 1354. Izdao i preveo Nikola Radojčić. Srpska akademija nauka i umetnosti. Beograd 1960. Str. 44—45, odnosno 90—91.

¹⁶ Usp. Mandić, 454, 463—466.

na Dukljansko Kraljevstvo, a poglavlja 25 — 28, koja se odnose na Bijelu Hrvatsku, dopisao je neki prepisivač čitave *Kronike* u XII ili XIII stoljeću dodavši zadnju rečenicu u 24. poglavlju i posljednja četiri poglavlja. Tako je nastala tzv. krajińska recenzija ove *Kronike*, koja se do danas sačuvala u prijepisu Jerolima Čaletića iz 1546. i u latinskom prijevodu Marka Marulića iz 1510. Razumije se, a to je primijetio i don Ivan Črnčić, da je Čaletić mnoge stare hrvatske čakavske izraze zamijenio novim riječima koje su bile razumljive čitaocu XVI stoljeća.

Prema tome, *Hrvatska kronika* po vremenu svoga postanka starija je od svih slavenskih starih ljetopisa (ruskog Nestora Ljetopisca, češkog Kozmina *Ljetopisa* i poljske *Kronike* Martina Gala), a među povijesnim spisima zapadnih naroda ima tu prednost što je pisana narodnim jezikom.

Dr Mijušković tvrdi da »u vatiškanskom rukopisu uopšte nema pominjanja nikakvih pisanih izvora«, a odmah za tim sam kaže: »Istina, on u ljetopisnom tekstu pominje dvije knjige, »*Methodios*« i »*Liber gestorum beati Vladimiri*«, ali sem toga što se u postojanje ovih dviju knjiga s pravom sumnja, on i za ove knjige ne kaže da ih je koristio kao izvor, već naprotiv upućuje na njih one, koji bi nešto više htjeli znati od onoga što je on kazao.« Naravno, dr Mijušković je »zaboravio« spomenuti knjigu »*Regnum Sclavorum*«, koju je pisac *Ljetopisa* koristio te izričito kaže (u predgovoru) da ju je preveo na latinski. Međutim, on vjeruje da je »Dukljanin samo koristio, ali i to zbrnkano, neke pribilješke o organizaciji orkve u Dalmaciji, o administrativnoj podjeli dukljanskih i drugih krajeva i sl.«

Dakle, sam Pop Dukljanin spominje tri djela, od kojih je jedno preveo na latinski, a ostalima se koristio pri pisanju svoga djela. Zato što nije u cijelosti preveo zbornik zakona i uredaba »*Methodios*« i »*Liber gestorum beati Vladimiri*« autor *Ljetopisa* upućuje svoje čitaoce na ta, u ono vrijeme poznata i dostupna djela, ako žele da se поблиže nego što je on izložio upoznaju s uredbama Kraljevstva Slavena i sa životopisom blaženog kralja Vladimira. Ostala svoja povijesna vrela, kojima se koristio i iz njih erpao podatke, Pop Dukljanin zaista ne spominje, ali mu je valjalo priznati da se bar spomenutim trima koristio kao vrelima, odnosno jedno od njih gotovo doslovno preveo. Teško bi bilo shvatiti da on upućuje svoje čitaoce na ona dva druga djela kada ih ne bi sam poznavao, znao što u njima piše, čitao ih i, konačno, koristio se podacima iz njih pri pisanju svoga djela. Takvu uputu čitaocima nije mogao dati za »*Regnum Sclavorum*«, jer ga je sam preveo i uvrstio u svoj spis. Prema tome, u vatiškanskom rukopisu spominju se barem tri pisana vrela, a ne ni jedno, kako tvrdi dr Mijušković.

U komentarijama dr Mijušković odlučno tvrdi da pojava u *Ljetopisu* imena Bijela Hrvatska za Donju Dalmaciju i Crvena Hrvatska za Gornju Dalmaciju »nije Dukljaninova izmišljotina«. On uopće ne kaže da je to nečija izmišljotina »jer da su ti nazivi u neko vrijeme živjeli ne bi trebalo sumnjati«, pa o njima govori na temelju izlaganja dra Šišića i dra N. Radojčića. Namjesto svoje interpretacije ovoga pitanja on se

ograničava na citiranje Radojčićeva teksta iz prikaza Šišićeva izdanja *Ljetopisa* (1928). Mjesto tog citata on je mogao navesti mišljenje istaknutog srpskog historičara dra Vladimira Čorovića, koji i sam potječe s nekadanjeg područja Crvene Hrvatske. Ovog povjesničara nitko ne može sumnjiviti zbog simpatija prema Crnoj Gori, a on ipak kaže u svojoj raspravi »*Historijska Hercegovina*«: »Za razliku od izvjesnih naših historičara ja mislim, da je ta mnogo osporavana Crvena Hrvatska doista postojala«, pa zatim — da se ne bi kome zamjerio — dodaje: »Ali da su srpska plemena iz unutrašnjosti(!) s više agresivnosti i vitalnosti sužavala njene granice i najposlije je sasvim preplavila.«¹⁷ Dr Mijušković tumači otkuda barski pisac zna za te nazive: »U koliko nije putem nekog zapisa do njih došao, mogao je usmenim putem da za njih sazna, jer da su ti nazivi u neko vrijeme živjeli ne bi trebalo sumnjati.« Prema tome, dr Mijušković stvarno ne smatra, poput dra N. Radojčića, da se ovdje radi o sinonimu srpskog i hrvatskog imena kada je riječ o prošlosti Crne Gore. On čak prihvaća teoriju dra Šišića da je na području Crne Gore živjela neka skupina Hrvata, koji tobože nisu bili istovjetni s Hrvatima Bijele Hrvatske, nisu bili etnički Hrvati, nego onakvi kakve nalazimo u Rusiji, Poljskoj i Češkoj. S druge strane, on ni za te Hrvate, koji su po Radojčićevu mišljenju bili stvarno Srbi, ne nalazi ni u historijskim, ni u etnografskim, niti pak u geografskim tragovima nikakve osnove da su postojali. To je samo dokaz da dr Mijušković ne poznaje ni onu literaturu o Crnoj Gori, koju je pod redakcijom dra Jovana Cvijića, njegovih učenika i sljedbenika izdala Srpska kraljevska akademija nauka u Beogradu. Ali, ako on tu literaturu poznaje, onda svjesno prelazi preko činjenica iznesenih u njoj. A te činjenice i dandanas podliježu kontroli i provjeravanju te dokazuju obratno onome što izričito tvrdi dr Mijušković. On jednostavno misli da rješenje pojave naziva Crvena Hrvatska »treba tražiti u činjenici koju je istakao Radojčić, naime da se kod nekih u neko vrijeme hrvatsko ime upotrebljavalo kao sinonim za srpsko«. Na koncu dodaje: »Da je upotreba naziva Crvena i Bijela Hrvatska bila ne samo rijetka već i sasvim sporedna, najbolji je dokaz da se ti nazivi ne pominju ni u jednom dokumentu ni papske ni k'o koje druge kancelarije.«

Ne samo u srednjem vijeku nego i u naše vrijeme neke države imaju po dva ili više naziva: jedan službeni i jedan narodni. I područje na koje se odnosi naziv Crvena Hrvatska čini se da je imalo dva naziva, od kojih je jedan služio za »domaću uporabu«, a drugi, službeni, za vanjski svijet. Tako danas, da samo spomenemo neke, imaju po dva naziva ove države: Albanija, Grčka, Finska, Njemačka, Japan, Irska itd. Pa i naša država je imala dva naziva sve do 1931. Stoga nije jasno zbog čega Kraljevstvo Slavena sa sjedištem u Duklji nije moglo imati dva naziva. Iz činjenice da danas u svijetu nitko ne spominje državu Suomi ne može se izvesti zaključak da Finska i Finci uopće ne postoje.

Sasvim je pogrešna tvrdnja, jer se zasniva na netočnim pretpostavkama, koje ne odgovaraju istini, da naziv Crvena Hrvatska »nije ostavio

¹⁷ Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva VII-VIII, 1937. Str. 872.

jačeg traga u istoriji«. To pogrešno mišljenje, naravno, može odvesti kud je ugodno, pa i u traženje tumačenja ovog naziva u »sinonimu hrvatskog i srpskog imena«, koji je otkrio dr N. Radojčić u doba najžešće unitarističke diktature kada su se svi narodi Jugoslavije morali zvati jednim imenom. Kad bi se ta Radojčićeva metoda primijenila, moglo bi se »najbolje dokazati« da su bizantinski izvori kad su govorili o našoj zemlji upotrebljavali hrvatsko ime kao sinonim za srpsko, pa bi se tako »dokazalo« da su čak i nazivi sela Hrvati kod Atene i kod Mikene nastali od Srba, a ne od Hrvata. Što se tiče etnografske i geografske osnove, koje spominje dr Mijušković, osim onoga što je gore već rečeno treba još istaknuti da on zanemaruje živu narodnu tradiciju, spomenike materijalne kulture, topografske nazive, tragove ikavštine i čakavštine čak tamo do u Albaniju, predaje o banovima (narod pamti imena njih oko 25), orkvenu prošlost, a da i ne govorimo o drugim poznatim činjenicama, koje direktno opovrgavaju njegove tvrdnje.

Već smo uzgred spomenuli koje je naše pisano djelo najstarije, ali ipak treba navesti i neke razloge našem mišljenju. Obično se naglašuje, a dr Mijušković to čini naročito, da je *Ljetopis Popa Dukljanina* najstarije naše književno (u širem smislu) djelo. Međutim, ta je tvrdnja samo djelomično točna. Najstarije naše književno djelo jest *Hrvatska kronika*, koja je u cijelosti (bez naknadnog dodatka o smrti hrvatskog kralja Zvonimira) prevedena na latinski jezik i uvrštena u *Ljetopis*.

Koliko nam je poznato, prvi je dr Luka Jelić iznio mišljenje u raspravi »*Duvanjski sabor*« da je *Hrvatska kronika* nastala prije latinskog prijevoda *Ljetopisa*.¹⁸ Jelić je tada najavio da će dokazivanje ovih zaključaka slijediti u raspravi »*Hrvatska kronika — Libelus Gothorum*«, za koju je rekao da je »već dogotovljena«. Međutim, ta rasprava nije nikad objavljena niti je nađena u autorovoj ostavštini.

U svojoj »*Povijesti Hrvata*« (Zagreb, 1925) dr Šišić je zastupao mišljenje da je ova *Kronika* bila napisana potkraj druge polovice XI stoljeća, po svoj prilici onda kada je Bar tražio i dobio samostalnu nadbiskupiju (1089). Po tome mišljenju *Kronika* je bila napisana latinski, a prevedena je na hrvatski najkasnije u XIV stoljeću (kojom je prigodom dodan opis prijekne smrti hrvatskoga kralja Dmitra Zvonimira. Šišić je tri godine poslije (1928) promijenio to svoje mišljenje ne navodeći razloge (u »*Ljetopisu Popa Dukljanina*«, Beograd 1928).

Milorad Medini je za *Hrvatsku kroniku* pretpostavljao da sadrži neki stariji tekst, u kojem su sačuvani citati izgubljene trebinjske kronike te da je u njoj sačuvana prvobitna redakcija prvog dijela Dukljaninova spisa. Poslije je ona u stanovitoj mjeri prerađena i dopunjena prilikom prepisivanja i pri uvrštenju u Dukljaninov spis.¹⁹

Ovo pitanje je temeljito raspravio dr Mandić, koji svoj zaključak o uvrštenju *Hrvatske kronike* u *Ljetopis* razjašnjuje u sedam točaka.²⁰

Hrvatska kronika ne sadrži uvod u *Ljetopis*. U njoj nema ni onog odlomka, u kojem se nabrajaju biskupije, koje od starine pripadaju

¹⁸ Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva NS X, str. 135—145. Zagreb 1908—1909.

¹⁹ Vidi bilješku 3.

²⁰ Mandić, 454—469.

duklijanskoj metropoliji. Ako bi *Hrvatska kronika* bila mlađa od *Ljetopisa*, odnosno, ako bi ona bila prijevod jednog dijela *Ljetopisa*, onda ne bismo imali razjašnjenja zašto je hrvatski prevodilac izostavio predgovor *Ljetopisa*, a osobito zašto je izostavio odlomak o dukljanskim biskupima, koji je za Duklju bio veoma značajan. To nam postaje jasno tek onda kad uzmemo da je *Ljetopis* mlađi i da su u njemu prevedena 23 prva poglavlja *Hrvatske kronike*. Uvod u *Ljetopis* napisao je Pop Dukljanin tek kad je *Kroniku* preveo na latinski, pa ga zato pisac *Kronike* nije mogao prevesti na hrvatski. Pop Dukljanin je svoj odlomak o dukljanskim biskupima napisao i umetnuo u tekst prema buli pape Klementa III Viberta od 8. siječnja 1089. i prema buli pape Kalista II od 4. siječnja 1124, a pisac je *Kronike* svoje djelo napisao prije nego što su te bule bile izdane.

Hrvatska kronika slaže se s *Ljetopisom* od 1. do 23, odnosno 24. poglavlja, a onda *Kronika* svršava sa svoja četiri poglavlja, kojih nema u *Ljetopisu*, jer su ta poglavlja poslije dodana. Da je *Kronika* prevedena iz *Ljetopisa*, ne bi bilo razjašnjenja zašto nije nastavila i dalje, do kraja, nego je prekinula nakon 23, odnosno 24. poglavlja. Šišić pretpostavlja da je *Kronika* prevedena od »nepoznatog nam pisca iz okoline splitske« s latinskog teksta *Ljetopisa*, pa da je prevodilac preveo samo 24 poglavlja »za koje se mislilo da sadrže hrvatsku historiju«, tj. povijest Bijele Hrvatske, u kojoj je prevodilac živio. No, protiv te pretpostavke dr. Mandić navodi poglavlje 27, u kojem se opisuje život Pavlimira, kralja čitave hrvatske države (Crvene i Bijele Hrvatske); zatim poglavlja 28—31, u kojima se izričito govori o Bijeloj Hrvatskoj i o njoj donose dragocjene vijesti.

Prema poglavlju 24. *Hrvatske kronike* kralj Radoslav se vraća iz Rima u Hrvatsku i preuzima vlast nakon smrti sina Seislava, a po *Ljetopisu* Radoslav umire u Rimu, te se u domovinu vraća tek njegov unuk Pavlimir Bello. Prema *Kronici* kralja Radoslava nasljeđuje sin Koloman, a po *Ljetopisu* njegov preživjeli sin zove se Petrislav i taj umire u Rimu. Kad bi ovo poglavlje *Kronike* bilo napisano prema *Ljetopisu*, onda autor ne bi mogao napisati da se kralj Radoslav vratio iz Rima u svoje kraljevstvo, jer *Ljetopis* u 25. poglavlju izričito kaže da je Radoslava naslijedio sin mu Koloman ikada Pop Dukljanin kaže da je Petrislav, sin jedinac Radoslavov, umro u Rimu. Mandić misli da ta poglavlja nisu postojala u izvornoj redakciji *Kronike*, nego su bila poslije dodana, po svoj prilici u XIII stoljeću.

Prema tome, prvo književno djelo, nastalo na području Dukljanske države, nije latinski tekst *Ljetopisa* Popa Dukljanina, nego jedan dio, pisan našim jezikom, a preveden i uvršten u *Ljetopis*. To djelo dobilo je u znanosti naziv *Hrvatska kronika*, a Pop Dukljanin ga zove »*Regnum Sclavorum*«.

Stoga, ako se htjelo izdati u jednoj beletrističkoj biblioteci najstarije djelo napisano na području današnje Crne Gore našim jezikom (a ne u prijevodu s prijevoda), onda je trebalo izdati *Hrvatsku kroniku* u originalu (prema prijepisu u Vatikanu).

Pod nazivom »*Regnum Sclavorum*« dr Mijušković podrazumijeva »srednjovjekovnu srpsku državu sve do njenog raspada«. Kao sljedbenik znanstvenih tradicija Sime Lulkića i M. S. Milojevića, dr Mijušković se za tu svoju tvrdnju oslanja na prof. Mihaila Dinića, koji je tobože utvrdio da u dubrovačkim ispravama Slavonija »označuje isključivo Srbiju«, a Sclavus da je »uvijek Srbin«. ²¹ Ali, u spisu »*Regnum Sclavorum*«, koji je s hrvatskog na latinski preveo Pop Dukljanin, govori se samo o Hrvatima i hrvatskim vladarima, a tek se uzgred spominje Srbija, te se time jasno pokazuje što se skriva iza naslova toga latinski naslovljenog rukopisa. Da bi se spasilo od neugodne zamjerke zbog netočnog tumačenja, dr Mijušković se hvata za jedno »etc« na kraju vatikanskog prijepisa *Ljetopisa*. Biva (on hoće reći), Pop Dukljanin nije dovršio započeto svoje djelo, a da ga je dovršio sadržavalo bi ono i povijest srpskih zemalja ili kroniku srpskih kraljeva! Stoga je navodno stavio (pisac ili prepisivač?) na kraju spisa kraticu koja znači »itd«.

Međutim, čak ni *Hrvatska kronika*, koju je preveo Pop Dukljanin, ne izvodi podrijetlo Hrvata od Slavena, nego od Gota. A koliko li se tek hrvatskih vladara (iz Bijele Hrvatske) naziva u latinskim poveljama i pismima *dux* ili *rex Sclavorum* (npr. Trpimir *rex Sclavorum*, kojega pod tim imenom spominje i dr Dinić u svojoj raspravi). Prof. Dinić možda će i za njih tvrditi da se radi o srpskim kraljevima i kneževima! Zbog toga što se hrvatska država nazivala latinski *Regnum Sclavorum* mi zaključujemo da se *Hrvatska kronika* zvala *Kraljevstvo Hrvata*, a latinski *Regnum Sclavorum*. Za ovakav zaključak imamo još jedan razlog. Područje Dukljanske Kraljevine, nakon doseljenja na jug, naselili su Slaveni koji još nisu bili ni kroatizirani ni srbizirani. Oni nisu bili ni Srbi ni Hrvati. Pošto su se poslije doselili na jug prvo Hrvati pa onda Srbi, te pošto su bili pobijedeni Avani, ostali su Slaveni (prije podvrgnuti Avarima) na oslobođenim zemljama, te su se tu postepeno kroatizirali, a u oblastima Raške srbizirali. Ti su Slaveni, odnosno njihovi potomci, dugo vremena, čak do prošlog stoljeća, a gdjegdje još i sada, nazivali svoj jezik slavenskim i slovinskim ili prosto »naškim«. U Dukljanskoj državi mnogo se dulje očuvao naziv Slavi (Slaveni) nego u susjednoj Hrvatskoj, gdje je hrvatsko narodno ime ubrzo općenito prihvaćeno (npr. *dux Croatorum*). Za strance, osobito Bizantince i Latine, ostala je stara tradicija u sjećanju i uporabi da i Hrvate, koji su otjerali Avare, a zadržali Slavena, nazivaju Slavenima. Zato Dukljaninovo vrelo, *Hrvatska kronika*, ne poznaje ni ime Slaveni, ni Srbi, nego samo Hrvati, jer je nju pisao glagoljaš iz Duklje, pa se nije služio stranim jezikom i stranim navikama.

A što se tiče onog famoznog »etc« na kraju prijepisa *Ljetopisa*, dr Mijušković trijumfalno konstatira da ga je Lučić donio u svojem izdanju *Ljetopisa*, a Šišić tvrdi da ga u vatikanskom rukopisu nema. A tko je taj znak za »etc« stavio na kraju prijepisa, autor ili prepisivač — to nitko ne može danas više utvrditi. Još manje se može zaključiti iz toga zapisa što on zapravo znači. Možda zalista Pop Dukljanin nije završio

²¹ O nazivima sredovjekovne srpske države (Prilozi za KJF 1966, br. 1—2, str. 27.

svoje izlaganje o Dukljanskom kraljevstvu, možda je preživio njegov svršetak, a možda je ostavljao otvorena vrata za izlaz iz teškog položaja, u koji je zapala njegova domovina. To danas ne može nitko odgovoriti, pa ni dr Mijušković. No da Pop Dukljanin nije namjeravao nastaviti izlaganje o srpskoj državi (Raškoj) ili o srpskom narodu, to je posve jasno iz poznatog nam latinskog teksta njegova spisa i iz *Hrvatske kronike*.

Da ono »etc« znači da je Pop Dukljanin izložio događaje do vremena kada je završio svoj spis, dakle, do momenta kada više nije imao što reći, jer se događaji još nisu dogodili, to je jasno svakome čitaocu ove publikacije (pod pretpostavkom da to »etc« potječe od autora). Historijski događaji redali su se jedan za drugim naročito bruno u vrijeme propadanja Dukljanskog kraljevstva. Pop Dukljanin je u tijeku tih događaja završio svoj spis i (eventualno?) stavio na kraju oznaku »etc«, da bi time označio da svoje izlaganje tih događaja nije završio, da se oni događaju i dalje i da vode propasti države.

Sada iz takvog problematičnog »etc« dr Mijušković izvodi zaključak da je Pop Dukljanin započeo pisati povijest srpskog kraljevstva i srpskih vladara!

U poglavlju IX *Ljetopisa* (Mijuškovićeva prijevoda str. 189—202) govori se o Duvanjskom saboru, pa se spominje papin vikar Honorije, kardinal — svećenik svete rimske crkve, i poslanici bizantinskog cara Lav i Ivan. Imena tih poslanika pape i cara dr Mijušković smatra izmišljenim jer »nije mogao naći (Šišić) ni traga« sve do 1304. »ma bud kojom kardinalu ili članu papinske kancelarije imena Honorius«. S tom Šišićevom tvrdnjom dr Mijušković se potpuno slaže. Međutim, razlog zašto nisu ni dr Šišić ni dr Mijušković mogli pronaći ime kardinala Honorija u pretraženim spisima, iako je ono u srednjem vijeku bilo poznato i veoma rašireno, »dolazi otuda, što mi sve do početka XIII stoljeća nemamo nego samo djelomične i nepotpune popise rimskih kardinala. Dokumenti, naime, papinskih arhiva sve do konca XII stoljeća propali su, osim neznatnih ostataka... Današnji vatikanski arhivi sadrže sustavno spise papinskih kancelarija samo od pape Inocenta III (1198—1216)«. Prema tome, među svećenicima i kardinalima, kojih su se imena nalazila u izgubljenim papinskim dokumentima, bio je i Honorije, svećenik-kardinal, kojega je papa Stjepan II bio poslao godine 753. na hrvatski crkveno-državni sabor na Duvnu. Ovu okolnost nisu uzeli u obzir ni dr Šišić ni dr Mijušković, pa su zbog toga doveli u sumnju vjernost izlaganja Popa Dukljanina, odnosno *Hrvatske kronike*, u poglavlju IX njihova djela.²²

Crkveno-narodni sabor o kojem piše Pop Dukljanin održan je zaista na Duvanjskom polju godine 753. u prisutnosti poslanika pape Stjepana II (752—757) i bizantinskog cara Konstantina V Kopronima (741—775), koji se pravilno spominju u *Ljetopisu* i u *Hrvatskoj kronici*,

Kao i Šišić i Mijušković knjivo ispravlja, odnosno dopunjuje prijepis rukopisa Popa Dukljanina u Vatikanu. Kao granica Raške označuje se

²² Mandić, 176.

prema istoku »usque ad Lupia et Lab:«, a on to prevodi »do »Lupia«-e i Skadarskog jezera«, pa u noti tumači da je Šišić, prema Orbiniju, u svome izdanju donio paludem Labeatum, što znači Skadarsko jezero. Međutim, istočno od Drine ne nalazi se Skadarsko jezero, nego južno od nje, pa se ovaj tekst ne može prevoditi sa Skadarsko jezero. Stoga je trebalo prevesti: »drugu pak od iste rijeke prema istoku do Lipljana i Laba, lkoju nazva Raša«, a ne onako kako to prevodi dr Mijušković, jer se Lipljan i Lab nalaze istočno od Drine, a Skadarsko jezero južno. Do Skadarskog jezera granice Raške nisu nikad dopirale niti se ovdje misli na blata tog jezera.

U komentarijama svoga prijevoda vatikanskog rukopisa *Ljetopisa* (pogl. XXXVIII) dr Mijušković se dotiče i Ljudevita, stratega Srbije i Zahumlja, koji je predvodio bizantinske saveznike u ratu protiv dukljanjskog vladara Vojislava 1042. On kaže da ga je pri rješavanju jednog sporednog pitanja polkolebalo to »što je Ljutovid određen da bude i knez i vojskovođa, pa bi se moglo pretpostaviti da je Dukljanin mislio kazati kako su se tobože raški župan i bosanski ban sporazumjeli da se ujedine sa Zahumljem ne samo u predstojećoj vojnoj akciji, pa da u ovim ujedinenim zemljama Ljutovid bude neka vrsta vrhovnog kneza«. Šišić je jednu nedatiranu lokrumsku povelju kneza Ljutovida uvrstio u falsifikate. U jednom izdanju ona je naslovljena: »Ljutovid protospatar i stratig Srbije i Zahumlja daruje benediktinskom samostnu na Lokrumu crkvu sv. Pankracija u Babinom Polju na Mljetu«. Taj Ljutovid bio je zahumski knez (princeps), bizantinski vojvoda (dux) Zahumljana, Bošnjaka i Rašana. Po jednoj ispravi vidi se da je bio bizantinski »stratigo Servie et Zachulmie«. Njegova isprava, o kojoj raspravlja Šišić, nije falsifikat, a njegove bizantinske titule su ispravne. To je utvrdio dr S. K. Sakač u naročitoj raspravi.²³ Prema tome, nije bilo razloga sumnjati u Dukljaninov tekst, u kojem je Ljutovid nazvan knezom i vojskovođom, jer su njemu zaista pripadale ne samo te nego i druge visoke titule.

Da bi postigao postavljene ciljeve, dr Mijušković samovoljno, bez oslona na logiku i na vrela, izvručé činjenice, tumači pojmove naopako — suprotno onome što oni znače, lišava svoj narod najstarijeg njegova pisanog spisa, duge i slavne prošlosti, kulture i civilizacije, kojih su materijalni ostaci do danas sačuvani na tlu Crne Gore. U svome pristranom zanosu on tvrdi da Dukljanin »za Vojislava ne zna«, pa u istoj rečenici kaže da Vojislavova djela »pripisuje nekom Dobroslavu koga istorija ne zna«, a na str. 244—255 (pogl. XXXVIII) prevodi sve što je Dukljanin napisao o Vojislavu, koga on naziva — doduše — Dobroslavom, jednostavno zato što je ovaj kralj imao dva ili više imena (kao što su ih imali i mnogi Nemanjići). Dr Mijušković iz jedne prepisivačke pogreške (o dva Bodina) trijumfalno pravi čitavu aferu zamjerajući Šišiću što je ukazao na tu pogrešku prepisivača. Uostalom, nije samo prepisivač Dukljaninova spisa u ovom pitanju napravio zbrku;

²³ *Ljutovid, strateg Srbije i Zahumlja i njegova lokrumska povelja* (Mandićev zbornik, Rim 1965. Str. 39—79).

ni Ana Komnena nije bila načistu s odnosom Mihajla i Bodina, pa je B. Krekić smatrao potrebnim dati uz njezin tekst iscrpnije razjašnjenje.²⁴ No dr Mijušković to razjašnjenje ne uzima u obzir i ne osvrće se na nj.

S jednim Šišićevim netočnim zaključkom dr Mijušković potpuno se slaže pa dodaje: »Samo žalimo što ova činjenica nije odvratila Šišića od njegovog nemogućeg datiranja *Ljetopisa*.« U stvari, Šišić smatra da je spominjanje »kraljevske krune« u *Ljetopisu* »nemoguće prije XIII—XIV vijeka i govori da nikako ne mogu imati veze sa Dukljom XII stoljeća, a još manje sa X stoljećem«. To mišljenje Šišić (kao i Mijušković) zasniva na pretpostavci da naziv »kralj« (kako su mislili Dobrovsky, Šafarik, Miklošić, Jireček, Berneker i dr.) potječe od osobnog imena kralja i poslije rimskog cara Karla Velikog (768—814) kao istaknutog vladara onog vremena. U ovu etimologiju sumnjao je Vladimir Mažuranić, a dr Nikola Tomašić je mislio da je ta riječ možda tursko-tatarskog podrijetla. Ona se nalazi u jezicima svih slavenskih naroda, a zatim u Mađara, bizantinskih pisaca, Albanaca i Turaka. Za Dukljani-nova »dokazivanja« dr Mijušković tvrdi da su trebala biti namijenjena Vatikanu iako se u predgovoru izričito kaže kome su namijenjena, pa dodaje da nisu mogla biti servirana »u odnosu postojanja dukljanskih kraljeva prije Mihaila«. Dr Mijušković zna da kraljevi prije Mihaila nisu bili priznati od pape, pa smatra da je njihovo zvanje bilo izmišljeno. Međutim, potpuno nezavisno od papina priznanja ova titula je postojala u narodu i kao god i titule ban i župan još u doba prije preseljenja Hrvata na jug.

U kasnije vrijeme utvrđeno je »da se kod starih ostataka naroda na Kavkazu rabi riječ »kral« (King) u značenju poglavice, glavnoga narodnog starješine.«²⁵ Nizozemski konzul Taitbout de Marigny iznosi u svome putopisu (1829) pored Crnomorske obale da je saznao za ovu okolnost od tamošnjih kavkaskih gorštaka Adigejaca (Čerkeza).²⁶ Na tu činjenicu oslanja se mišljenje »da su stari Hrvati naziv »kral« baštinili od svojih iranskih praroditelja i donijeli ga s istoka, kao i nazive ban i župan«. S ovim nam postaje razumljivo, zašto *Hrvatska kronika* i *Ljetopis* stalno zovu sve hrvatske vladare od najstarijih vremena »kraljevima«. Da je ovo Šišić imao u vidu, svakako ne bi onako formulirao svoj zaključak, pa se ni dr Mijušković ne bi imao na što pozivati za potvrdu istinitosti svojih nedopustivih pretpostavki o starosti naziva »kralj« u Hrvata, a prema tome i o starosti izvornika *Ljetopisa*.

Pa i u samoj Crnoj Gori, čak do XIX stoljeća, rabljena je riječ »kralj« i kao oznaka za narodnog i državnog poglavara, za narodnog vođu, za čovjeka koji upravlja narodnim poslovima i za osobu odgovornu za sudbinu naroda.

Francuski pukovnik Violla de Somiers u svojoj knjizi »*Voyage historique et politique au Montenegro*«, svezak I, Pariz 1820, napisanoj

²⁴ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. Tom III. Vizantijski institut. Posebna izdanja, knj. 10. Beograd 1966. Str. 376.

²⁵ Mandić, 182—183.

²⁶ *Three voyages in the Black Sea to the coast of Circassia* (1829) by the chevalier Taitbout de Marigny, consul of Netherland at Odessa. Pag. 151. Ed. John Murray 1879).

početkom drugog desetljeća XIX stoljeća, kaže o vladici Petru I Petroviću Njegošu da je »u skupštinama kod naroda stekao toliko ugleda da nije drukčije nazivan nego: naš kralj« (Nase kraigt, c'est-a-dire notre roi).²⁷

U jednoj pjesmi, (koju je objavio dr Nikola Škerović²⁸, vladika Petar I oslovljava Joka Radonjića »crnogorska glavo«, a skadarski paša sa »crnogorski kralje«. Pored vladike Joka je bio najstariji glavlar u zemlji, pa mu vladika stoga i kaže: »Duhovna sam ja persona, bane... Čini, bane, što je tebi drago...« Crnogorski ga vladilka, dakle »duhovna persona«, naziva »bane«, turski paša ga smatra crnogorskim poglavarom pa ga titulira sa »kralj«.

U narodnoj pjesmi (objavljenoj u Pragu na našem jeziku 1852) o *Smail-agi i vladici crnogorskom*²⁹ više puta se crnogorski vladar Petar II Petrović Njegoš naziva »kralj crnogorski«: »O, vladilka, crnogorski kralju!« Sam vladilka na jednom mjestu kaže: »Ja se bojim krunu izgubiti.«

Prof. Petar Šobajić citira jednu narodnu pjesmu, u kojoj se ostroški iguman Josif, nekad istaknuti narodni prvak, oslovljava sa »od Ostroga kralju«. ³⁰

To znači da se u narodnom govoru (kao i na Kavkazu) u Crnoj Gori sačuvala praksa upotrebe titule »kralj« za poglavare naroda ili zemlje takoreći do najnovijeg vremena.

Ako li su Šišić i Mihajković u svojim kritikama *Ljetopisa* mislili da je spominjanje krunjenja dukljanskih kraljeva samo puklo kopiranje krunjenja Stefana Prvovjenčanoga u Žiči, tada treba uzeti u obzir jednu drugu, suprotnu pretpostavku: da je izbor Žiče (kao stalne crkve u kojoj će se kruniti srpski kraljevi imitacija izbora crkve sv. Marije u Duklji, u kojoj su se krunili mnogo prije dukljanski vladari. Ako su Nemanjići u mnogo čemu slijedili običaje i navike zapadnog svijeta, zar nije moguće da su to učinili i u ovom slučaju? Iz političkih razloga bilo je potrebno Stefanu Prvovjenčanome da se u polazaju izravna sa svojim starijim bratom Vukanom. Naime, Nemanja je prilikom napuštanja vlasti označio najstarijeg sina Vukana dukljanskim kraljem, srednjeg sina Stefana raškim velikim županom, a najmlađemu je povjerio brigu za crkvu i prosvjetu. Poslije, kad se Stefan osjetio dovoljno jakim, odlučio je da i on uzme kraljevsku krunu, pa mu je u tome pomogao mlađi brat Sava, te je dobio iz Rima krunu i proglasio se prvovjenčanim. Upotreba ove titule posve je umjesna i shvatljiva, jer tada nitko nije mogao smatrati dukljanskog kralja Mihajla srpskim kraljem. I nije samo Stefan poput dukljanskih vladara uzeo kraljevsku titulu nego ih je, kako je bilo naravno i shvatljivo, i u koječemu drugom oponašao. Kao i oni, tako je i Stefan zatražio krunu od pape, zatim, kao i oni, on je odredio posebnom poveljom Žiču za crkvu u kojoj će se uvijek vjenčati srpski kraljevi.

²⁷ Navedeno djelo str. 25—26.

²⁸ *Pjesn Crnogorska pobjeda nad skadarskim pašom Mahmutom Bušatlijom* (Istorijski časopis SAN, Beograd, 1/1948, 1—2, 167—180).

²⁹ Usp. Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju, 4/1964, 4, 85—92.

³⁰ Srpski etnografski zbornik SKAN (Beograd), XXVII, str. 288.

Stoga je neispravno Šišićevo i Mijuškovićevo mišljenje da je u *Ljetopis* dospio jedan srpski običaj tek pošto ga je uveo srpski kralj Stefan Prvovjenčani u XIII stoljeću. Bilo je posve obratno.

Spomenuli smo uzgred da se dr Mijušković koristio mišljenjem dra N. Radojčića o imenu Srbin i Hrvat. Naime, dr Radojčić smatra da su bizantinski pisci govoreći o Hrvatima i Srbima u Dukljanskoj državi upotrebljavali te izraze kao sinonime, te da se pod imenom Hrvat zapravo misli Srbin.³¹ Na to pitanje osvrnuo se uzgred srpski akademik dr Đorđe Sp. Radojčić, pa pošto je redom nabrojio (kako stanovnike Duklje nazivaju bizantinski pisci on zaključuje: »Navedeni primjeri pokazuju da bizantijski pisci nazivaju Duklju i Srbijom, a njene stanovnike Srbima. Samo o Dukljanima takođe kažu da su Hrvati. To znači da se mi ne možemo osloniti na njihove etnografske podatke. Jasno je da se oni u nacionalnom diferenciranju balkanskih Slavena nisu baš pravilno snalazili.«³² Dr Mijušković, međutim, nalazi da su se potpuno pravilno snalazili! Samo s tim dodatkom da su pod imenom Hrvati razumijevali Srbe.

Svoju znanstvenu smjelost ispoljio je dr Mijušković tvrdnjom: »Slavni su za Dukljanina bili samo Srbi, isto kao što su to bili i za Dubrovčane, Kotorane i Ulcinjane kako to i odgovarajući dokumenti potvrđuju. Ti Dukljaninovi Srbi su... stvarajući svoju državu... istu tako širili da su zahvatili i hrvatske krajeve i njima gospodovali.« Da bi tu svoju tvrdnju učinio bar malo vjerojatnom, on citira što je 1853. napisao dr Jovan Subotić o pet slučajeva različitog značenja riječi Slavonia tvrdeći pri tome da taj latinski pojam obuhvaća »sve Južne Slavene«, dakle Slovence, Hrvate, Crnogorce, Srbe, Makedonce i Bugare. Međutim, iz navedenog Subotićeva citata spomenutih pet slučajeva vidi se da se svi ti slučajevi odnose ili na sadašnje ili na negdašnje hrvatske zemlje, a ni jedan se ne odnosi na Rašku, Makedoniju i na Bugarsku, te nije istinita tvrdnja dra Mijuškovića da Slavonia označuje čas jednu, a čas drugu južnoslavensku zemlju.

Osim već spomenutih učenjaka na čije se mišljenje oslanja dr Mijušković pri svojim zaključcima, valja spomenuti još neke. Ruski pisac Hilferding kaže da »poslije Konstantina Porfirogeneta imat ćemo kroz dugo vrijeme jedan jedini izvor za srpsku historiju, a to je *Ljetopis* sastavljen u XII stoljeću od nekog bezimenog dukljanskog popa...« Zatim isti autor kaže da iz *Ljetopisa* »nije moguće izvući jasnu i potpuno vjerodostojnu historiju Srbije u onoj epohi za koju nam je on jedini »svjedok«. Srpski učenjak i političar Stojan Novaković pak kaže da će »još trebati posla da se kritički izvade sve moguće koristi za srpsku istoriju iz *Letopisa* Popa Dukljanina«. Dr Mijušković opširno citira ta mišljenja prema dru Šišiću. Takav posao, međutim, bit će uzaludan, kao što bi bio uzaludan posao tražiti u ruskom Nestorovu *Ljetopisu* historiju — recimo — Actelka ili Inka. Raditi na takvom uzaludnom poslu bilo bi isto kao kada bismo u udžbeniku nacrtne geometrije tražili

³¹ Vidi bilješku 11.

³² *Südost Forschungen* (München), Bd XVI, 1957. S. 278—279.

odgovore na pitanja iz biologije. A u takvom se poslu našao i dr Mijušković kad je uzaludno tražio u *Ljetopisu* Popa Dukljanina ono što u njemu nije moglo niti trebalo biti, pa to nije ni našao. On je naišao na ono što nikako ne podnose neki dogmatičani, u čiju nauku on nipošto ne želi dirati iako njihove dogme počivaju na izvrtanju utvrđenih činjenica i na prostim izmišljotinama. Pošto nije našao u *Ljetopisu* ono što je tražio, on ga je smjelo odbacio kao historijsko vrelo i dao da se s njegovim komentarima objavi na veselje i radost ljubitelja one vrste historija kakve su pisali Slama Lukin Lazić i M. S. Milojević.

Ruski publicist Pavao Rovinski pisao je o *Ljetopisu*, jer je smatrao da o svemu što se tiče Crne Gore i njezine prošlosti on može kompetentno pisati i raspravljati. Njegovo pisanje prenosi dr Mijušković u povećem izvatku (prema Šišiću) i pridaje mu veliko značenje. Prenoseći što Šišić piše, dr Mijušković kaže: »Utvrdivši odmah na početku, da je *Ljetopis* Popa Dukljanina zapravo srpska hronika, napisana od pravoslavnog Srbina, Rovinski prelazi na štampana izdanja obadviju redakcija i na neke recenzente. Misli da je čitava hronika najprije bila napisana (u originalu) na slavenskom jeziku od nepoznata pisca, a onda ju je preveo latinski neki katolički barski svećenik, inače rodom Hrvat ili Dalmatinac, koji je znao slavenski.« Da ne duljimo o Rovinskom: o ovome njegovu radu napisao je Vjekoslav Klaić člančić, u kome je dao njegovu znanstvenu sliku.³³ Iz toga slijedi da je članak Rovinskog bio pravo ogledalo ruske carske zaostalosti za znanošću napredne Evrope.

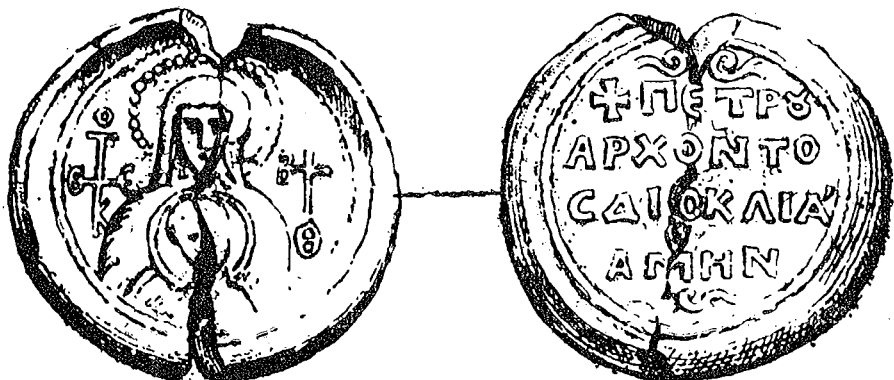
Mi bismo se spustili na niski, šovinistički nivo, kad bismo se upustili u diskusiju s neobjavljenom raspravom radikalnog prvaka Ljubomira Jovanovića, kojega dr Mijušković često i u opširnim izvacima citira prihvaćajući — naravno — njegove netočne i tendenciozne zaključke lišene svake znanstvene osnove. Zato izbjegavamo toga Mijuškovićeva užeg zemljaka da ne bismo sudjelovali s njim u šovinističkim polemikama, koje nikada ne vode istini (jer im to nije ni cilj), nego samo netolerantnom čuvanju zdrave znanstvene atmosfere.

Na koncu da spomenemo da dr Mijušković tvrdi, da je *Hrvatsku kronika* iz *Ljetopisa* bila prevedena na »srpsko-hrvatski jezik«! Ta se konstatacija odnosi na prijevod izvršen (kako on misli) svršetkom XV ili početkom XVI stoljeća s latinskog na čakavsku ikavštinu, koju on naziva »srpsko-hrvatskim jezikom«.

E pa dotle, a kuda ćeš više!

S. M. Štedimlja

³³ *Črtice iz hrvatske prošlosti*. Redovito izdanje Matice Hrvatske za godinu 1928—1929. Zagreb 1928. Str. 62—63.

PEČAT DUKLJANSKOG VLADARA PETRA

Francuski bizantolog Gustave Schlumberger objavio je 1884. u svojoj knjizi »*Sigillographie de l'Empire Byzantine*» ovaj pečat dukljanskog vladara Petra (Petrislava), koji se tada čuvao u Kabinetu medalja u Berlinu, ali je uslijed raspadanja olovne legure vjerojatno odavna propao. Petar ili Petrislav bio je suvremenik macedonskog cara Samuila, a vladao je Dukljom potkraj X ili početkom XI stoljeća. Naslijedio ga je na prijestolju sv. Ivan Vladimir, čiji životopis donosi Pop Dukljanin.

Ovo je najstarije domaće vrelo za povijest Duklje iako je na stranom jeziku. Sada se ovdje objavljuje prvi put u našoj povijesnoj literaturi. Na snimku je prikazano lice i naličje pečata.

IZ BIBLIOGRAFIJE S. M. ŠTEDIMLIJE

DUKLJANSKO KRALJEVSTVO I DUŠANOVO CARSTVO. *Zeta*, 7/1936. 18, 3; 19, 4 od 3. i 10. svibnja 1936.

ISTORIJA CRNE GORE. *Zeta*, 7/1963, 26, 2 od 28. srpnja 1936.

FORMIRANJE MODERNOG NACIONALIZMA. *Anali naših dana*, 1/1936, 4, 4—8.

POSTANAK BARSKE BISKUPIJE. Povodom njene obljetnice. *Obzor*, 76/1936, 279, 1—2 od 2. prosinca 1936.

CRVENA HRVATSKA I NJENI KULTURNI TRAGOVI. *Jadranski dnevnik*, 3/1936, 231, 10; 237, 11; 243, 19; 249, 10; 255, 12; 261, 19; 276, 12.

CRNOGORSKI HRVAT-BAŠA. *Obzor*, 77/1937, 11, 1—2 od 15. siječnja 1937.

CARIGRADSKI »HRVATBAŠA«. Starješina onogorske kolonije u Carigradu zvaao se »hrvatbaša«, te je uživao gotovo iste povlastice kao

diplomatski predstavnik strane države. — Odkud dolazi taj naziv?
— Popularnost hrvatskog imena u Turskoj. *Jutarnji list*, 28/1939.

HRVATI I HRVATSKO IME U CARIGRAĐU. *Alma mater croatica*, 5/1942, 196—200.

TRAGOVİ ČAKAVŠTINE U CRNOJ GORI I ALBANIJI. *Obzor*, 77/1937, 15, 1—2 od 20. siječnja 1937.

OAZE IKAVŠTINE NA JUGOISTOKU (povodom rasprave prof. D. Majića o ikavštini podgoričkih muslimana). *Obzor*, 79/1939, 178, 1—2 od 5. kolovoza 1939.

CRNOGORCI I CRVENA HRVATSKA (Umjesto odgovora Nikoli Zubenu, narodnom zastupniku). *Obzor*, 77/1937, 47, 1—2, od 29. veljače 1937.

900-GODIŠNJICA CRNOGORSKOG KRALJEVSTVA (Vojislav osnivač prve crnogorske dinastije 1037—1937). *Obzor*, 77/1937, 84, 1—2 od 13. travnja.

SAVEZ HRVATA I DUKLJANA ZA OSLOBODENJE BUGARA 1073. GOD. *Obzor*, 77/1937, 104, 1—2 od 8. svibnja 1937; *Grič*, 1/1940, 16/17, 8—9—10.

KAKO JE POSTALO IME CRNA GORA. *Obzor*, 77/1937, 161, 1 od 17. srpnja 1937.

KATOLIČKA CRKVA U CRNOJ GORI. *Obzor*, 77/1937, 170, 1—2 od 28. srpnja.

POVIJEST HUMSKE ZEMLJE — HERCEGOVINE. *Obzor*, 77/1937, 181, 1—2.

VLADARI CRNE GORE (Neobjavljena radnja dra Franje Račkoga). *Obzor*, 77/1937, 247, 1—2 od 27. listopada 1937.

RAST I PROPAST CRVENE HRVATSKE. *Jadranski dnevnik*, 4/1937, 7, 9; 13, 11; 19, 12; 25, 12.

FORMIRANJE MODERNOG NACIONALIZMA. *Jadranski dnevnik*, 4/1937, 49, 11.

IZMEĐU DVA NACIONALIZMA. *Jadranski dnevnik*, 4/1937, 67, 12; 84, 12.

VJEKOVI ČINE SVOJE. *Jadranski dnevnik*, 4/1937, 107, 12.

ČAHURE SRPSKOG NACIONALIZMA. *Jadranski dnevnik*, 4/1937, 113, 12.

ZNAČAJ CRNOGORSKOG NACIONALIZMA. *Jadranski dnevnik*, 4/1937, 113, 12; 118, 12.

- SEOBA HRVATA I SRBA. Nova studija prof. Lj. Hauptmanna. *Obzor*, 78/1938, 15, 1—2 od 20. siječnja 1938.
- POVIJEST CRNE GORE. Povodom jedne... *Obzor*, 78/1938, 54, 1 od 8. ožujka 1938. (Dvije riječi podnaslova brisala cenzura).
- PRVOBITNI SMJEŠTAJ HRVATA NA JUGOISTOKU. *Obzor*, 78/1938, 87, 4—5 od 16. travnja 1938.
- HRVATSKO IME NA JUGOISTOKU. *Hrvatski glasnik*, 2/1939, 48, 11—12.
- TRAGOM HRVATSKOG IMENA NA JUGU. Hodočašće hrvatskom sve-
tištu u Južnoj Albaniji. Čudesna legenda o sv. Ivanu Vladimiru i
njegovoj ženi Kosari. U blizini Elbasana nalazi se samostan u
kojem se čuva tijelo sv. Vladimira. Ovom svecu hrvatske krvi ho-
dočaste pripadnici sve tri vjere. Kako danas izgleda samostan Šin-
-Gjon. *Jutarnji list*, 27/1938, 9571, 23—24.
- HRVATSKO I SRPSKO IME U CRNOJ GORI OD IX DO XVIII VIJE-
KA. *Alma mater croatica*, 4/1941, 339—344.
- DVA TIPA PLEMENA. *Obzor*, 78/1939, 143, 1—2 od 25. lipnja 1938.
- »BIJELA« I »CRVENA« HRVATSKA, *Obzor*, 78/1938, 160, 1—2 od 16.
srpnja. Nova rasprava dra S. K. Sakača.
- SKADAR NA BOJANI, glavni grad antike Ilirije. *Jutarnji list*, 27/1938,
9606, 17.
- ŠIN-GJON. *Obzor*, 78/1938, 192, 1—2 od 24. kolovoza 1938.
- SV. SRĐ NA BOJANI. *Obzor*, 78/1938, 218, 1—2 od 26. rujna 1938.
- SVETI SRĐ NA BOJANI. *Alma mater croatica*, 4/1941, 5/6, 169—178.
- GEOGRAFSKA TERMINOLOGIJA (Povodom jedne nove publikacije).
Obzor, 78/1938, 227, 1 od 6. listopada 1938.
- SKADARSKO JEZERO — RIZNICA STARINA (u dvoru kraljice Jelene
Anžuijske. Za nekoliko godina nestat će divnih arhitektonskih spo-
menika). *Obzor*, 78/1938, 239, 1—2 od 20. listopada.
- APOSTOL HRVATA IVAN RAVENJANIN (1300-godišnjica pokrštenja
Hrvata). *Obzor*, 78/1938, 270, 1—2 od 26. studenog 1938.
- PORFIROGENETOVA HRVATSKA U ILIRIKU. *Hrvatski list*, 21/1940,
150, 8; *Hrvatski dnevnik*, 3/1938, 897, 7; 898, 7.
- ONAM' ONAMO, ZA BRDA ONA! RUŠEVINE PRIČAJU ČUDESNE
BAJKE. NEVIĐENA SNAGA TRADICIJE. *Jutarnji list*, 27/1938,
9599, 20.

JEDNO ISKUSTVO IZ SVETSKOG RATA. *Jadranski dnevnik*, 5/1938, 252, 4—5; 253, 4—5; 256, 4—5; 257, 4—5; 258, 4.

IZ STARE HRVATSKE DRŽAVNE PROŠLOSTI. Značenje pridjeva u imenu »Crvena Hrvatska«. Nova rasprava dra Nilka Županića. *Hrvatski glasnik*, 2/1939, 14, 3+6; 15, 3+6; *Hrvatski narod*, 1/1939, 8, 3.

KLIMENTI U SJEVERNOJ ALBANIJI. *Obzor*, 79/1939, 145, 1—2 od 27. lipnja.

O BARSKOJ NADBISKUPIJI. Povodom jedne neobične predstavke. *Obzor*, 79/1939, 152, 1 od 6. srpnja 1939.

OD SVIH SLAVENA HRVATI SU PRVI SLAVILI BOŽIĆ, A OVAJ JUBILARNI JE HILJADU TRISTOTI PO REDU. *Hrvatski radnik*, 12/1940, 51/52, 17—18.

SVJEDOČANSTVO O ZRELOSTI HRVATA. 7 dana, 4/1940, 10.

DIO NAJVEĆE SREDNJEVJEKOVNE RELIKVIJE U ZAGREBU. *Jutarnji list*, 29/1940, 10176, 15—16 od 25. svibnja.

ARARAT — KIJEV — KRAPINA. *Jutarnji list*, 29/1940, 10206, 4 od 24. lipnja.

BAN VUK RVAČANIN i još nekoliko drugih banova u Crnoj Gori. U većem dijelu Crne Gore narodno predanje zna za stare banove, koji su do pred kraj XV stoljeća upravljali pojedinim župama i oblastima. Tragovi hrvatskog imena jasno govore o hrvatskom porijeklu ove tradicije. *Jutarnji list*, 29/1940, 10387, 23—24 od 22. prosinca 1940.

TRAGOM POPA DUKLJANINA. *Alma mater croatica*, 4/1940, 3, 97—110.

(Izvadak iz podataka *Državnog Leksikografskog zavoda*).

*

Bibliografski podaci o većem dijelu književnih i znanstvenih radova S. M. Štedimlije objavljuju se u *Bibliografiji*, koju izdaje Državni Leksikografski zavod u Zagrebu. Do sada su izašli svesci 1—8 i 11. U svakom od tih svezaka, osim sedmog, objavljuju se ti podaci prema strukama, u koje spadaju.